

CIVILIZAȚII
ȘI TIPARE ISTORICE

Neagu M. Djuvara s-a născut la București în 1916, într-o familie de origine aromână așezată aici la sfârșitul secolului al XVIII-lea, care a dat țării mai mulți oameni de seamă. Licențiat la Sorbona (istorie, 1937) și doctor în drept (Paris, 1940). Participă la campania din Basarabia și Transnistria (iunie–noiembrie 1941); rănit în apropiere de Odessa. Intrat prin concurs la Ministerul de Externe în 1943, este trimis curier diplomatic la Stockholm în dimineața zilei de 23 august 1944, în legătură cu negocierile de pace cu URSS. La Stockholm, funcționează ca secretar de legăție până în septembrie 1947, când comuniștii preiau și Externele. Rămâne în exil, militând până în 1961 în diverse organizații ale diasporei. În 1961 pleacă în Republica Niger, unde va sta 23 de ani în calitate de consilier diplomatic și juridic al Ministerului nigerian al Afacerilor Străine și, concomitent, profesor de drept internațional și de istorie economică la Universitatea din Niamey. În 1972, obține doctoratul de stat la Sorbona cu o teză de filozofie a istoriei, sub îndrumarea lui Raymond Aron; mai târziu, obține și o diplomă a INALCO de la Paris. Din 1984 este secretar general al Casei Românești de la Paris, până în 1990, când se întoarce în țară. Este membru de onoare al Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași și al Institutului de Istorie „N. Iorga” din București.

Cele mai importante cărți: *Le droit roumain en matière de nationalité* (teză de doctorat); *Civilisations et lois historiques. Essai d'étude comparée des civilisations* (carte premiata de Academia Franceză); în românește, *Civilizații și tipare istorice. Un studiu comparat al civilizațiilor*; *Le pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes dans la première moitié du XIXe siècle*; în românește, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne*; *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*; *Cum s-a născut poporul român*; *Mircea cel Bătrân și luptele cu turcii*; *De la Vlad Țepeș la Dracula Vampirul*; *Însemnările lui Georges Mălesco* (roman); *Amintiri și povești mai deocheate*; *Amintiri din pribegie*; versiune franceză: *Bucarest–Paris–Niamey et retour ou Souvenirs de 42 ans d'exil (1948–1990)*; *Există istorie adevărată? Thocomerius–Negru Vodă, un voivod de origine cumană la începuturile Țării Românești*; *Războiul de șaptezeci și șapte de ani (1914–1991) și premisele hegemoniei americane. Eșeu de istorie-politologie*; *Ce au fost „boierii mari” în Țara Românească? Saga Grădiștenilor (secolele XVI–XX)*; *Răspuns criticilor mei și neprietenilor lui Negru Vodă*; *Misterul telegrammei de la Stockholm din 23 august 1944 și unele amănunte aproape de necrezut din preajma dramaticii noastre capitulări*; *O scurtă istorie ilustrată a românilor*.

Documentare iconografică: Silviu Nicolae
Redactori: Hortenzia Popescu, S. Skultéty
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Iuliana Constantinescu, Dan Dulgheru

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

Neagu Djuvara
Civilisations et lois historiques
Essai d'étude comparée des civilisations

© HUMANITAS, 1999, 2014

Desenele documentare executate de Mihail Coșulețu și Simona Vilău pentru acest volum, la paginile 20, 22, 23, 24, 28, 29, 30–31, 34, 37, 42, 43, 44, 47, 48, 52, 53, 56, 58, 60, 61, 65, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 77, 79, 82, 88, 89, 92, 94, 110, 115, 119, 122, 128, 129, 131, 138, 145, 148, 151, 152, 154, 163, 167, 177, 182, 184, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 201, 204, 206, 208, 212, 213, 214, 218, 220, 224, 226, 227, 230, 232, 234–235, 236, 237.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
DJUVARA, NEAGU
Civilizații și tipare istorice: un studiu comparat al civilizațiilor/
Neagu Djuvara; trad.: Șerban Broché; il.: Mihail Coșulețu,
Simona Vilău – Ed. a 6-a – București: Humanitas, 2014
Bibliogr.
Index
ISBN 978-973-50-4342-1
I. Broché, Șerban (trad.)
II. Coșulețu, Mihail (il.)
III. Vilău, Simona (il.)
94(498)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382, 0723 684 194

PREFAȚĂ LA EDIȚIA ROMÂNEASCĂ [DIN 1999]

Lucrarea de față, apărută la Paris în 1975 și distinsă cu un premiu de istorie al Academiei Franceze în 1976, a reprezentat la origine doar o parte din teza mea de doctorat de stat susținută la Sorbona în 1972 sub conducerea renumitului sociolog și filozof Raymond Aron. Aceasta nu implică nicidecum aprobarea tezelor mele de către Aron, preocupat de *filozofia critică* a istoriei (termenul se pare că a fost inventat de el), adică de analiza disciplinei istorice, de punerea în chestiune a științei istorice înseși, dar „alergic“ ca mai toți intelectualii francezi la *filozofia speculativă* a Istoriei, adică la acele tentative prea ambițioase și chiar, politic, primejdioase de a găsi un sens al evoluției omenirii și eventual constante, ritmuri, tipare după care s-ar modela în mod necesar desfășurarea marilor ansambluri pe care le putem distinge în cursul Istoriei.

E drept că dogmatismul, împins uneori până la extravaganță, al tezelor unui Karl Marx sau ale contemporanului său francez Gobineau, apoi, în Rusia, ale lui Danilevski, în Germania ale lui Spengler și chiar, mai recent, în Marea Britanie, ale lui Toynbee (singurul istoric „de meserie“ printre ei) a contribuit la discreditarea acestei ramuri a interogării filozofice, care totuși nu poate fi, pur și simplu, evacuată din fireasca noastră curiozitate și angoasă metafizică. Marele cusur al tezelor pe care le-am citat, eroarea majoră a autorilor lor, a fost de a nu se opri la o încercare de explicație a trecutului, ci de a avea pretenția ca, pe baza „sistemului“ descoperit în acel trecut, să prevadă și viitorul. Dar, ca în celebrul vers al lui Victor Hugo, „viitorul nu e al nimănui, viitorul

e al lui Dumnezeu“. Chiar închipuindu-ne în posesia tuturor parametrilor situației prezente (lucru, de altfel, inimaginabil), suntem în imposibilitatea absolută de a prevedea ziua de mâine.

De aceea, cred că istoricul care se încumetă să caute anumite constante în scurgerea istoriei universale trebuie să știe să se oprească la faza *diagnozei* momentului actual, evitând să se aventureze în *prognoză* asupra viitorului. Mărturisesc însă că n-am știut nici eu să mă abțin cu totul de la anumite interogări privind viitorul. Împrejurările politice dramatice pe care le-a trăit generația mea (la cartea aceasta am lucrat din 1951 până în 1970) nu permiteau unui istoric implicat ca om în drama momentului să privească lucrurile total detașat, ca dintr-o altă planetă. Cer iertare puriștilor pentru câteva timide încălcări ale propriilor mele convingeri metodologice. Cititorul să nu piardă însă din vedere, când parcurge capitolul „Concluzii“, că a fost redactat cu peste treizeci de ani în urmă. La versiunea prezentă, n-am adăugat nimic, afară de câteva notițe (semnalate ca adaosuri) care mi s-au părut indispensabile din pricina răsturnărilor epocale din ultimii zece ani.

Pe cititorul grăbit îl sfătuiesc să sară (în partea întâi) peste analizele amănunțite ale celor unsprezece civilizații izolate – de la civilizația egipteană la cele două civilizații americane precolumbiene –, analize care pot fi fastidioase pentru nespecialist, și să treacă direct la partea a doua, care cuprinde esențialul teoriei expuse. Adaug că anexele V–VIII, cu listele guvernanților francezi, englezi, ruși și nord-americani din ultimele două veacuri, care ilustrează teza pe care Raymond Aron o considera drept cea mai originală din lucrare, au rămas în starea în care erau în 1970 – ținerea lor la zi pentru ultimii douăzeci și opt de ani ar fi reprezentat un efort uriaș, aproape cu neputință, și, în orice caz, de prea puțin folos pentru sprijinirea tezei propuse.

N. D.

București, octombrie 1998

Ediția de față, cea de-a șasea în limba română, este însoțită de un bogat material iconografic. Sunt aici desene documentare executate după monumente, artefacte sau opere de artă, comentate astfel încât să susțină informațiile și conexiunile din text, la care se adaugă ilustrații documentare alb-negru. În secțiunile color nu am căutat să zugrăvesc toate epocile pe care le discut în carte – sarcină imposibilă, care ar fi însemnat o vastă selecție reprezentativă din întreaga cultură materială a omenirii. Am ales să evidențiez, cu imagini și obiecte adesea mai puțin cunoscute, unele legături, influențe sau convergențe între civilizații. Am încercat, de asemenea, să-i propun cititorului să studieze el însuși reconstituiri minuțioase ale unor lumi dispărute la care astăzi nu mai putem ajunge decât cu mijloacele intelectului și, de multe ori, cu acelea ale imaginației creatoare.

mai 2014

INTRODUCERE

În pofida opoziției aproape unanime pe care tezele lui Spengler și mai târziu acelea ale lui Toynbee au întâlnit-o în cercurile istoricilor, constatăm că utilizarea cuvântului civilizație (*Kultur* la Spengler), în sensul pe care îl dau acești autori, s-a impus din ce în ce mai mult și că istoricii de meserie vorbesc astăzi în mod curent de „civilizația egipteană“, de „civilizația elenică“, de „civilizația chineză“, de „civilizația indiană“, fără să se admită totuși explicit că termenul ar putea să desemneze altceva decât un vag ansamblu de tehnici, de moravuri, de cutume, de instituții, de credințe sau de creații artistice și intelectuale. Puțini dintre ei ar fi dispuși să admită că aceste ansambluri ar putea să reprezinte entități naturale, animate de o dinamică proprie.

Mai mult decât istoricii, de această problemă se preocupă antropologii, filozofii, sociologii și etnologii. Oricare ar fi eticheta care i se aplică – filozofie la Spengler, morfologie a culturilor la Frobenius, sociologie la Sorokin, antropologie la Kroeber, culturologie la Leslie White și chiar pur și simplu istorie la Toynbee –, problema este de acum pusă.

În ciuda dizgrației în care a căzut sintagma, nu mă tem de eticheta de filozofie a istoriei. Nu este oare filozofie orice reflecție asupra unei științe? Desigur, termenul este ambiguu. El a desemnat mai întâi aceste mari tentative de interpretare a devenirii umane, de care rămân legate nume ca al lui Vico, al lui Condorcet sau al lui Hegel. De la mijlocul veacului al XIX-lea, urmându-l pe Dilthey, nu s-a mai vrut să fie considerată legitimă decât ceea ce s-a numit, de la Raymond Aron încoace,

„filozofia critică“ a istoriei, studiul problemelor prealabile, al problemelor de logică pe care le pune știința istorică. Iar mai de curând o întreagă școală – în special, anglo-americană – a avut pretenția de a relua aceeași problematică sub noua etichetă de „filozofie analitică a istoriei“.

În sfârșit, istoricul cel mai puțin dispus să pună sub semnul întrebării rezultatele recunoscute ale disciplinelor istorice va admite că metodologia istoriei reprezintă o preocupare filozofică legitimă.

Oare aceste trei accepțiuni ale filozofiei istoriei se exclud? Nu există, dimpotrivă, o legătură organică între aceste trei serii de probleme? Cum să te hazardezi să dai o interpretare globală a Istoriei dacă mai întâi nu s-a pus chestiunea de a ști dacă, și în ce măsură, istoria este posibilă? Și pe de altă parte nu aplică orice istoric, conștient sau nu, o metodă întemeiată pe o anumită concepție globală asupra Istoriei? În această lucrare, la origine o teză de doctorat, am încercat, într-o primă parte, să răspund la unele dintre interogațiile esențiale ale filozofiei critice a istoriei. În prezenta ediție, am înlăturat însă aceste chestiuni preliminare, care ar fi fost de natură să-l îndepărteze pe cititorul nespecialist. Ele vor face obiectul unei lucrări separate.

Propun deci aici o nouă definiție a civilizației, considerată ca o mare unitate a Istoriei, delimitată în spațiu și timp. Ea ne va permite poate să identificăm aceste unități cu mai multă rigoare decât s-a făcut până în prezent. Studiul comparat al civilizațiilor astfel circumscrise va determina apariția anumitor constante, a anumitor „tipare“, și voi încerca să trag unele concluzii pentru metoda istorică, precum și pentru înțelegerea momentului prezent.

*
* *

Cuvântul „civilizație“ pare să se fi născut în Franța la mijlocul secolului al XVIII-lea. El apare pentru prima dată în 1756 sub penna marchizului de Mirabeau, tatăl faimosului tribun, în *L'Ami des Hommes ou Traité de la population*.¹ Cuvântul circula oare deja în saloanele pe care le frecventau „fiziocrații“ și Mirabeau, sau acesta din urmă este adevăratul inventator al cuvântului? La urma urmei, detaliul are puțină importanță. Esențialul este că acest cuvânt a cunoscut curând o soartă extraordinară în Anglia și Germania, ca și în Franța.² Aceasta era dovada că el răspundea unei trebuințe, că noțiunea „plutea în aer“ și că pentru a o delimita și distinge de noțiunile și expresiile învecinate, de pildă civilitate, politețe, societate rafinată, se cuvenea să se creeze un cuvânt nou. Acesta a fost derivat din verbul *civiliser*, care exista deja la sfârșitul secolului al XVI-lea, dar cu două sensuri diferite: unul ținea de jargonul juridic (*civiliser un procès*, adică a trece un proces din domeniul criminalistic în cel civil), celălalt însemna deja acțiunea de a-i civiliza, adică de a-i face mai urbani, mai rafinați, pe sălbatici, pe barbari sau pe bătărași. (Latina cunoștea deja antonimia *civilis-silvaticus*,

dar, de-atunci, termenul *civil* s-a încărcat cu alte câteva semnificații și e posibil ca neologismul *civilisé* să-și fi păstrat înrudirea cu *civil* și *cité*, care țin de arier-planurile semnificației, opunându-l nu numai lui *sauvage* și lui *barbare*, dar, de asemenea, mai mult sau mai puțin confuz, lui *paysan*, *militaire*.)

Substantivul derivat din verb, *civilisation*, asemenea multor termeni francezi cu această terminație, avea în același timp un sens activ (acțiunea de a civiliza) și un sens pasiv (starea unei societăți care ar fi depășit stadiul barbariei pentru a avea acces la „urbanitate“). Transpare imediat punctul de vedere egocentric în care se plasa instinctiv societatea occidentală a secolului al XVIII-lea, care nu se îndoia că ar fi atins acel grad înalt de luminare a spiritului, care să-i permită să judece toate celelalte societăți existente în raport cu perfecțiunea ei relativă. Dar am greși crezând că acest egocentrism era specific civilizației occidentale. E o trăsătură comună tuturor civilizațiilor superioare: chinezii i-au tratat pe occidentali cu cel mai mare dispreț până în plin secol al XIX-lea, și sentimentul de umilință pe care l-au resimțit ulterior în fața puterii occidentale n-a fost „compensat“ încă și explică multe dintre reacțiile prezente. În Antichitate, egiptenii, orientalii și grecii s-au considerat unii pe alții, succesiv sau simultan, drept barbari. Mai mult: cum remarcă Lévi-Strauss³, este propriu oricărei culturi, oricât de primitivă și restrânsă ar fi, de a considera „barbară“ orice altă formă de viață socială decât aceea care s-a cristalizat lent la ea acasă. Totuși în Occident, la mijlocul secolului al XVIII-lea, două fapte noi dădeau acestui egocentrism natural o coloratură particulară care trebuia să ducă la o noțiune nouă și la un cuvânt pentru a o desemna: mai întâi, pentru prima dată în Istorie, un grup reprezentativ de națiuni aparținând unei anumite forme de societate, unei anumite culturi, se afla în contact cu practic toate celelalte societăți umane de pe suprafața globului și era pe punctul de a le supune influenței sau dominației lui. La aceasta se adăuga o convingere nouă – pe care se cuvine s-o legăm de avântul brusc al științelor –, aceea că umanitatea progresa continuu. Tocmai acestui dublu fenomen – credința în progresul indefinit și începutul hegemoniei mondiale a Occidentului – trebuie fără îndoială să-i atribuim nevoia de a desemna cu un termen nou o acțiune și o stare corespunzând adoptării modului de viață occidental. *A te civiliza însemna a adopta modul de viață occidental* – și civilizația era starea de mare rafinament pe care o atinsese Europa Occidentală și, mai precis, o anumită clasă socială în sânul acestei Europe. (E nostim să constatăm că simultan cu această credință, care e departe de a fi dispărut două secole mai târziu, s-a născut, în același mediu, ca un antidot, mitul „bunului sălbatic“!)

Așadar, contextul în care cuvântul apăruse implica primordialitatea sensului monist: civilizația era una, ea era în mers, și cele câteva state mai rafinate ale Europei Occidentale reprezentau, firește, avangarda acestei umanități în mers. Ideea că alte națiuni sau grupuri de națiuni ar fi putut în alte timpuri sau sub alte latitudini să trăiască sub alte sisteme de legi umane și divine, să posede o

altă viziune asupra lumii și să creeze forme de artă profund diferite și că aceste ansambluri meritau în egală măsură numele de civilizație n-ar fi venit decât mai târziu, spre sfârșitul secolului (cu Volney, cu Humboldt), și mai ales la începutul secolului următor. Or, este cu totul remarcabil să constatăm că marchizul de Mirabeau, presupusul inventator al cuvântului, îl întrebuințează deja într-un sens pluralist! Într-o scrisoare adresată domnului de Butré, el scria, în 1779, această frază uimitoare: „Galileea, Egiptul, Grecia, Cartagina, Africa, Asia, Spania, poate în curând întreaga Europă ne arată că niciodată societățile nu știu să renască și să facă să înflorească din nou teritorii odată sleite de civilizații efemere și de urmările lor, adevăr teribil și de natură fizică...”⁴ Îl avem deja pe Spengler *avant la lettre*. Cu toate acestea, trebuie să recunoaștem că întrebuințarea cuvântului în acest sens pluralist rămâne mult timp excepțională și că doar azi, în uzul obișnuit, sensul pluralist (sau relativ) a sfârșit prin a domina sensul monist (sau absolut). Să aibă vreun amestec în asta popularitatea tezelor lui Toynbee? La ora actuală, punerea sub semnul întrebării a tuturor valorilor civilizației noastre este fără îndoială suficientă pentru a explica această evoluție.

Puțin câte puțin, s-a căutat să se delimiteze aceste unități sociale în spațiu și în timp, dar fără succes, deoarece, alături de cei care doresc să se rezerve termenul pentru cele mai mari ansambluri decelabile în curentul istoriei, numeroși sunt autorii contemporani care continuă să întrebuințeze cuvântul pentru a desemna orice societate umană, oricât de redusă și arhaică ar fi ea, numai cu condiția să prezinte o incontestabilă omogenitate și să se distingă suficient de orice alt grup uman. Se va vorbi, în acest sens, de civilizația triburilor *pueblo* sau de civilizația indienilor *jivaro*, tot așa cum s-ar vorbi de civilizația elenică sau de civilizația chineză. Cine nu vede – abstracție făcând de orice judecată de valoare – că aceeași vocabulă acoperă, în ambele cazuri, realități diferite? Și totuși, această ambiguitate a termenului, în chiar interiorul sensului lui pluralist, pare să fi traversat secolele fără ca una dintre accepțiuni să se fi impus definitiv în detrimentul celeilalte. Primul sens, civilizația înțeleasă ca istorie a unei culturi superioare (să-i zicem, pentru simplificare, sens istoric), ne pare anterior, deoarece chiar marchizul de Mirabeau dăduse cuvântului acest înțeles. Dar la începutul secolului următor, Wilhelm von Humboldt întrebuința deja termenul „civilizație” cu semnificația sa etnologică, pentru a desemna ansamblul de trăsături caracteristice pe care le prezintă o colectivitate umană diferențiată: limbă, instituții, obiceiuri, tehnici, credințe, moduri de gândire, care, solidare unele cu altele, constituie o unitate *sui-generis*. Definiția pe care o dă civilizației în „Introducerea” la eseuul lui asupra limbii kawi din Java este deja foarte apropiată de aceea a etnologilor contemporani⁵. Or, între ceea ce am numit sensul istoric al termenului și sensul lui etnologic există nu numai o diferență de dimensiune, pe de o parte cele mai mari unități ale Istoriei și pe de altă parte orice cultură care poate fi izolată, chiar la nivelul unei insule sau al unui sat; dar în plus adoptăm și un punct de vedere diferit: în ultimul caz, etnologul nu ia

în considerare observarea diacronică a colectivității, sau se mulțumește doar pe alocuri să caute în evoluția trecută explicarea unei trăsături culturale; dar această evoluție nu se află în centrul interesului lui, care rămâne studiul mecanismului acestei societăți într-o „secțiune“ sincronă.

Or, de la început s-a observat că numai cele mai mari ansambluri ale Istoriei prezentau similitudini în procesele lor de evoluție. Enumerarea lui Mirabeau presupune, într-un mod mai mult sau mai puțin clar, această viziune, ca și operele cvasicontemporanilor săi Montesquieu și Gibbon.

Și, deoarece am vorbit de Wilhelm von Humboldt, probabil primul care a dat termenului „civilizație“ sensul lui etnologic, să remarcăm în trecere că el pare să fie în egală măsură inițiatorul nuanței de sens, care urma să se accentueze din ce în ce mai mult la autorii germani, între cultură și civilizație. Cuvântul cultură era străvechi. Metafora „cultură a spiritului“ (*cultura mentis*) fusese deja întrebuințată de autorii latini. Ea fusese reluată de oamenii Renașterii în același sens de îmbogățire a spiritului, și tocmai în cercurile de „filozofi“ francezi ai secolului al XVIII-lea cuvântul urma să fie utilizat pentru prima oară într-un sens pasiv, în realitate ca sinonim al neologismului civilizație. De aici, el urma să treacă în Germania, unde a avut din ce în ce mai mult tendința să se diferențieze de civilizație. Acest din urmă termen va desemna mai mult achizițiile materiale ale unei societăți, progresul tehnicilor și instituțiilor ei, pe când cultura acestei societăți ar fi ansamblul creațiilor sale spirituale, al trăsăturilor sale morale cele mai originale. De unde gradația pe care Humboldt o va face între *civilizație*, a cărei definiție am văzut-o mai înainte, și *Kultur*, care ar reprezenta un grad superior de rafinament ce s-ar manifesta în artă și știință, în sfârșit noțiunea de *Bildung*, care s-ar aplica unei mici elite de indivizi superiori, iviți din sânul culturii și prin a căror operă s-ar naște cele mai înalte creații ale acestei culturi.

Această distincție dintre cultură și civilizație va deveni clasică în Germania și își va găsi expresia extremă în lucrările lui Spengler, unde termenul *Kultur* desemnează ansamblul unei civilizații considerate în desfășurarea ei istorică, în vreme ce *Zivilisation*, într-o accepțiune net peiorativă, va fi forma sclerotizată pe care aceeași cultură o va îmbrăca în faza ei finală de unitate și de uniformitate. Distincția nu s-a impus nici în Franța, nici în țările anglo-saxone, unde cultura și civilizația au fost în mare măsură întrebuințate una în locul alteia.⁶

Astăzi, sub influența lui Toynbee pe de o parte și a școlii antropologice americane pe de altă parte, un alt *distinguo* tinde să se impună: civilizația ar desemna de preferință cele mai mari ansambluri de cultură superioară; termenul cultură ar fi păstrat pentru desemnarea oricărei societăți organizate care are conștiința că se diferențiază de altele, indiferent de dimensiunea și durata ei în timp. Astfel, termenul „cultură“ ar putea desemna ansamblul tehnicilor, moravurilor, instituțiilor, credințelor, artelor și al altor creații spirituale ale unui anumit grup etnic: el s-ar aplica la fel de bine unei culturi majore (*Hochkultur*), de exemplu culturii franceze, culturii germane, culturii engleze, ca și culturii

eschimoșilor, a indienilor *pueblo* și a aborigenilor din Australia. *Civilizația* ar însemna marile ansambluri prezentând trăsături comune și care sunt caracterizate printr-o anumită dinamică și prin parcurgerea unor anumite perioade în timp. Se va vorbi în acest sens de civilizația egipteană, de civilizația chineză, de civilizația elenică sau greco-romană. În sfârșit, desfășurarea în timp a civilizației ne sugerează adăugarea unei anumite nuanțe: dacă termenul civilizație tinde din ce în ce mai mult să desemneze un mare ansamblu istoric în evoluția lui, cultura ar putea să fie o secțiune locală „verticală“ practică la un moment dat în această civilizație. Am putea astfel vorbi de cultura chineză în timpul lui Tai Zong, în interiorul civilizației chineze; sau de cultura franceză în timpul lui Ludovic XIV, în interiorul civilizației occidentale.

*
* *

Dintre autorii care au avut o viziune ciclică a Istoriei și care de vreun secol și jumătate caută să ne prezinte un decupaj al Istoriei în civilizații majore, aș dori să reținem cinci nume: Gobineau, care în al său *Essai sur l'inégalité des races humaines*⁷ ne propune o enumerare a civilizațiilor mai rațională decât enumerarea „literară“ a marchizului de Mirabeau și în orice caz destul de remarcabilă, având în vedere starea cunoștințelor istorice din timpul lui; Danilevski, care în *Россия и Европа*⁸ prezintă pentru prima dată un sistem coerent de filozofie a civilizațiilor, din nefericire viciat de intenții panslaviste prea evidente; Spengler⁹, care, în ciuda afirmațiilor lui dogmatice, a erorilor și a îndrăzelilor lui, domină încă de foarte sus filozofia contemporană a istoriei; Toynbee¹⁰, al cărui talent și a cărui originalitate justifică prodigiosul lui succes, dar care ne propune un decupaj atât de derutant, încât el nu poate fi reținut într-o cercetare sistematică; în fine, americanul Philip Bagby, mort prematur, care într-o lucrare de mici dimensiuni¹¹, un model de metodă și claritate, propune o enumerare destul de apropiată de aceea a lui Spengler.

O prezentare critică a acestor sisteme ar depăși cadrul lucrării de față. Cred că larga difuzare pe care au cunoscut-o cel puțin tezele lui Spengler și ale lui Toynbee ne poate dispensa de această privire retrospectivă.

Precizez în încheiere că, dacă am ales la rândul meu să dau cuvântului civilizație sensul lui pluralist și să rezerv preferențial termenul pentru cele mai mari unități ale Istoriei, e o chestiune de pură convenție și nu am nicidecum pretenția să monopolizez cuvântul pentru unul dintre sensuri, renunțând la sensul primitiv, unitar sau „monist“. Cuvintele își au viața lor proprie și cele mai vii sunt, în chip firesc, și cele mai bogate în sensuri. Evitând pe cât se poate prilejurile de confuzie, mi se va întâmpla să întrebunțez cuvântul în sensul lui monist sau să-l aplic la o societate izolată sau minoră. Contextul îl va lămuri pe cititor.

Partea întâi
CIVILIZAȚIILE

DEFINIȚIE ȘI ENUMERARE

Încercare de „periodizare“

Definiție. Când apar civilizațiile? Caracteristici. Diferite faze. Încercare de enumerare. Comparație sumară; caz-tip și variante. Încercare de periodizare a fiecăreia dintre civilizațiile pe care le-am izolat: civilizația egipteană; civilizația Orientului Mijlociu sau civilizația babiloniană; civilizația cretană; civilizația elenică sau greco-romană; civilizația bizantină; civilizația occidentală; civilizația arabă sau islamică; civilizația indiană; civilizația chineză sau extrem-orientală; civilizațiile precolumbiene.

Deși nici unul dintre autorii pe care i-am citat mai sus n-a dat civilizației o definiție pe deplin satisfăcătoare și cu toate că se pot releva multe obscurități și contradicții în sistemele lor, acestea exprimă o evidență care se impune din ce în ce mai mult istoricilor: în imensitatea stufoasă, multicoloră și mișcătoare a trecutului, se disting ici și colo, din zorii Istoriei, mari ansambluri de societăți a căror viziune asupra lumii, ale căror tehnici, arte și instituții conferă popoarelor care le împărtășesc o coloratură, un stil aparte și a căror dezvoltare în timp urmează o curbă care, de la un caz la altul, prezintă uimitoare similitudini.

Aceste ansambluri, pe care am convenit să le numim civilizații, nu acoperă întregul câmp al Istoriei, dar totul se petrece ca și când civilizațiile, uneori paralele, alteori succesive, ar forma marile ramificații pe care le-a urmat viața în avântul ei spre umanitatea superioară. Nenumărate forme de cultură, pline de interes prin ele însele, s-au ivit până azi pretutindeni unde s-au constituit societăți umane, dar numai aceste mari unități pe care

le numim civilizații și care, din zorii Istoriei, nu par să fi fost mai mult de vreo douăsprezece, apar ca locurile privilegiate unde, de câteva milenii, se manifestă în modul cel mai dinamic evoluția speței umane.

Să convenim, aşadar, să păstrăm termenul „civilizație“ pentru a desemna culturile care:

1. *au acoperit o arie geografică relativ întinsă pentru epoca în care au apărut, îmbrățișând mai multe etnii sau mai multe state organizate;*
2. *au realizat o anumită unitate în moravuri, tehnici, arte, credințe și care,*
3. *dezvoltându-se în general pe o durată de peste două mii de ani, au trecut prin fazele aceleiași scheme de evoluție politică.*

Aceste trei constatări țin respectiv de știința istorică, de etnografie și de morfologia culturilor.

Se poate spune despre civilizații, la o scară mai mare, ceea ce Teilhard de Chardin spune despre speciile (sau *phyla*) evoluției: „Ceea ce [...] clasează *phylum*-ul fără ambiguitate în categoria unităților naturale ale lumii este «forța lui și legea lui de dezvoltare naturală». Fără să recurgem la metafore, se comportă, în felul lui, ca un lucru viu: crește și înflorește.”¹²

Văzute din această perspectivă, civilizațiile sunt un episod al căutării de către viață a unor forme noi. Nu trebuie să căutăm nici mai multă, dar nici mai puțină „realitate“ în aceste ansambluri umane, civilizații, culturi, națiuni, etnii, decât în clasele, familiile, genurile și speciile pe care le distinge sistematizarea în științele naturale.

Aceste ansambluri, aceste unități există. Dacă autorii nu sunt încă de acord asupra numărului lor, a delimitărilor și caracteristicilor lor, aceasta e din cauza faptului că știința noastră se află încă în faza tatonărilor, asemenea științelor naturale de dinainte de clasificările lui Linné. În pofida imenselor progrese pe care metoda istorică le-a făcut în ultimele două secole, istoria a rămas la procedee descriptive. Toată problema constă în a descoperi, a distinge și a izola caracterele esențiale, lăsând deoparte caracterele secundare. Adversarii teoriei civilizațiilor, relevând tot ceea ce le distinge unele de altele, constată că se pot discerne între civilizații cel puțin tot atâtea diferențe câte analogii. Comparând între ele, de exemplu, statele care în diverse civilizații au realizat unitatea lumii lor, de pildă Egiptul de Sus, cu Persia Ahemenizilor, Imperiul lui Yin, republica romană sau, pentru epoca contemporană, cu aceea a puterii ce pare a fi cel mai bine plasată pentru a impune unitatea lumii occidentale, adică Statele Unite, ne aflăm în condiții favorabile pentru a sublinia ceea ce le separă și pentru a minimaliza ceea ce le apropie. Or, caracteristica unei științe este de a izola trăsăturile considerate de ea fundamentale de acelea considerate superficiale. Cei mai mulți vor vedea o mai mare asemănare între balenă și rechin decât între balenă și șoarece. Dar naturalistul, înlăturând aparența pentru a nu reține decât esențialul, va clasifica balena împreună cu șoarecele în categoria mamiferelor, și

rechinul în aceea a peștilor – deoarece diviziunea dintre ovipare și vivipare este mai utilă scopului lui decât dimensiunile sau formele exterioare ale animalului sau mediul fizic în care se mișcă.

La fel, în curentul continuu al istoriei, știința, pentru a-și ușura înțelegerea, trebuie să poată izola elementele, formele și ritmurile care, de la o epocă la alta, de la o grupare umană la alta, prezintă asemănări fundamentale.

Când apar în evoluția umană aceste mari unități pe care le numim civilizații?

Nu putem fixa cu precizie momentul apariției lor: ca toate mutațiile, trecerea de la clanuri la imperii s-a făcut imperceptibil. La cumpăna decisivă dintre milenii al IV-lea și al III-lea î. Hr., istoria și arheologia scot la lumină în Valea Nilului și în Mesopotamia de Jos unități politico-economice deja solid structurate. Vom vedea mai departe că acest stadiu de evoluție, mai ales în privința Egiptului deja unificat sub un singur sceptru, presupune o evoluție interioară cu o durată de aproximativ un mileniu, ceea ce mută formarea primelor unități „civilizate“ din aria considerată la sfârșitul mileniului al V-lea sau la începutul celui de-al IV-lea.

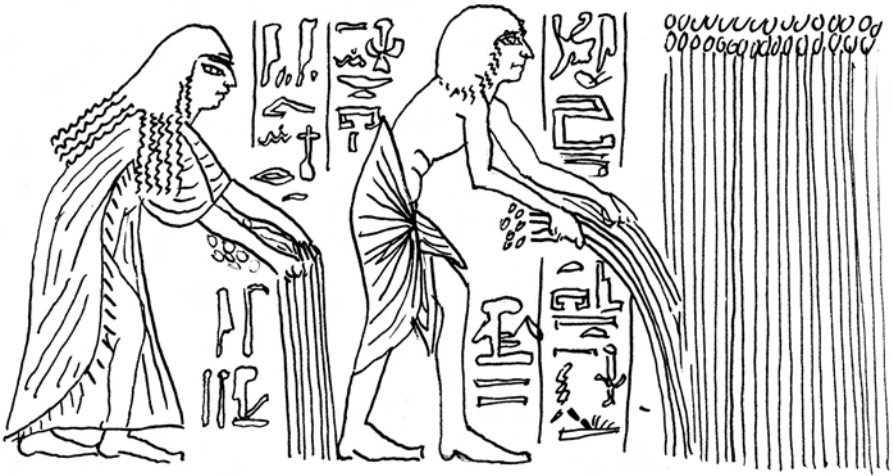
Mai târziu, alte două centre de civilizație apar în Valea Fluviului Galben și în Valea Indusului. După secole de evoluție, centrul se deplasează, aria se mărește.

Mai multe constatări se impun imediat:

- primele civilizații s-au născut în văile fluviale, care au fost primele zone de economie agricolă sedentară (vom vedea mai departe că civilizațiile precolumbiene par să facă excepție);
- toate presupun existența unei vieți urbane;
- ele progresează conform unui proces similar de organizare a statului;
- grupul unificator este constituit de o minoritate, originară cel mai adesea din vecinătatea ariei „civilizate“;
- în sfârșit, cu fiecare generație de civilizații, aceste arii se întind mai mult, ajungând să acopere astăzi cvasitotalitatea pământurilor locuite.

Sedentarizarea unor grupuri etnice în regiunile care se pretează la cultura sezonieră a cerealelor, permițând asigurarea cu un minim de hazard a subsistenței permanente a colectivității, pare a fi condiția primordială a civilizației. Ea antrenează puțin câte puțin o anumită diviziune a muncii, făcând disponibilă o parte din populație pentru alte sarcini decât producția alimentară: administrarea și apărarea grupului, producerea uneltelor și a armelor, organizarea schimburilor comerciale.

Tocmai în principalele centre ale acestor schimburi se nasc primele aglomerări urbane pentru a-i adăposti pe neproducători¹³: piețe de cereale și de animale, răspântii de drumuri pentru caravane, puncte de confluență a râurilor, mici porturi maritime, depozite de sare sau de metale. Aceste aglomerări se diferențiază puțin câte puțin de aglomerările din zona rurală învecinată. Habitatul

Ilustrare a procesului de sedentarizare a grupurilor etnice prin intermediul agriculturii: un cuplu egiptean la culesul recoltei de papirus. Desen după o pictură murală care împodobește un mormânt din Deir el-Medina, sec. XIII–XI î. Hr.

se ameliorează, arhitectura încetează să fie exclusiv utilitară, un anume urbanism apare ici și colo. Curând, pentru a se apăra mai bine împotriva raidurilor făcute de nomazi, aceste centre mai populate și mai bogate se împrejmuesc de ziduri. În același timp, țaranului războinic îi succedă soldatul de meserie. Războinicul nu este singurul care se specializează. Olarii, fierarii, dulgherii, zidarii, scribii și preoții încetează să fie niște izolați în satul lor, obligați de cele mai multe ori să participe la activitățile agricole ale comunității. Ei se unesc pentru a-și apăra corporațiile. Se formează grupuri de interese, are loc o delimitare care dă naștere claselor, subînțelegând o clasă de inactivi sau semiactivi care consideră că puterea le aparține de drept. Din ciocnirea acestor interese se nasc tensiuni, bogate în virtualități spirituale. Condițiile sunt reunite pentru înflorirea unei civilizații. Cuvântul cultură amintește munca pământului. În civilizație apare cetatea.

Totuși – și vom regăsi această remarcă mai departe –, aceste comunități, care vor da naștere primelor civilizații cunoscute, nu sunt în mod necesar mai avansate decât comunitățile învecinate. Popoarele care creează prima agricultură sedentară în Mesopotamia de Jos („Țara de la Mare“) par din punct de vedere tehnic în întârziere (habitat, artizanat, arte) față de populațiile din Elam sau din viitoarea Assirie. Și vom vedea repetându-se acest fenomen la începutul fiecărui nou „val“ de civilizație.

În aceeași ordine de idei, se dovedește că primii unificatori ai acestor regiuni privilegiate nu aparțin în general primelor grupuri sedentarizate pe aceste meleaguri. Dacă nu știm aproape nimic despre originea egiptenilor, în afară

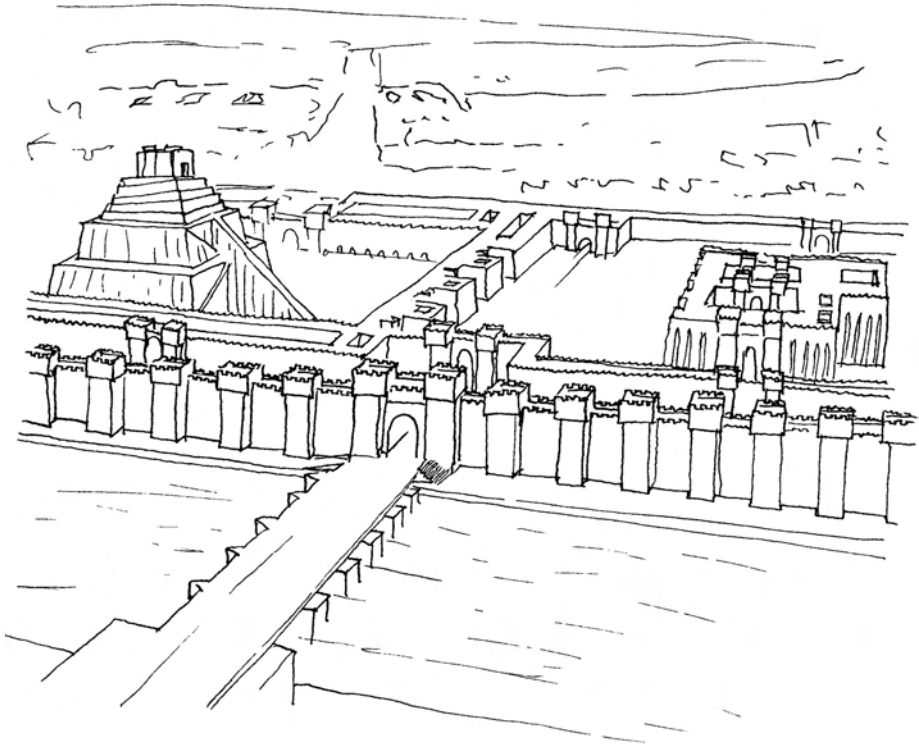
de datele lingvistice, pare, dimpotrivă, stabilit că sumerienii nu sunt primii ocupanți sedentari din Mesopotamia de Jos. Sosirea arienilor în India este databilă istoric. Civilizația chineză propriu-zis istorică, după era „regatelor combatante“, este unificată de către cel mai excentric dintre aceste regate, acela al lui Qin. Ahemenizii care unesc sub un singur sceptru întregul Orient Apropiat aparțin unei etnii venite mai târziu în circuitul lumii Orientului Apropiat. La fel, romanii în interiorul lumii elenice. Dacă, prin urmare, elementul urban este indispensabil înfloririi unei civilizații, minoritatea care impune unitatea pare să provină de la periferia acestei civilizații.

Totuși, stilul unei civilizații se cristalizează în orașe. La limită, aceasta iradiază dintr-o singură cetate. De pildă, Bizanțul. Dacă arta bizantină înflorește aproape simultan în Alexandria, Antiochia și Bizanț și se extinde ulterior în Italia, în Sicilia, în Africa de Nord, în Balcani și până în Rusia, esențialul civilizației bizantine se va concentra, din ce în ce mai mult, la Constantinopol. „Bizanțul după Bizanț“¹⁴ se va îndrepta lent spre scleroză. Dar nu din Constantinopol se ivesc dinastiile puternice.

Toate aceste societăți *se dezvoltă conform aceluiași proces de organizare de stat*. Mi se pare că nu s-a subliniat suficient faptul că pretutindeni organizarea grupurilor umane superioare a îmbrăcat forme politice asemănătoare limitate numeric. Organizarea cetăților, a regatelor și imperiilor; sistemul municipal, sistemul feudal, sistemul monarhic: în toate societățile pe cale de a se civiliza regăsim forme analoage, fără să fie posibil, de cele mai multe ori, să dovedim existența unor influențe sau filiații. E vorba oare de un fenomen de structură? Sunt puține șansele să rezolvăm această problemă, tot așa cum nu sunt prea multe să răspundem la întrebarea dacă există sau nu o origine unică a speciei umane. Să fim și aici în prezența unor apariții spontane, a unei „mutații“ simultane în mai multe puncte ale globului? Avem aici un întreg domeniu de cercetări antropologice care depășește cadrul acestei lucrări.

Dacă în Egipt, în Orientul Mijlociu, în China, în Japonia, în India, în Grecia și în Europa Occidentală regimul feudal sau regimul monarhic se nasc spontan și se dezvoltă independent conform aceluiași modele, aceluiași tipare (*patterns*), acest lucru pledează în favoarea existenței unui mecanism-tip al dezvoltării societăților. Din secolul al VIII-lea până în al XIII-lea, Japonia, într-un uimitor paralelism cu Europa Occidentală, evoluează spre regimul feudal, în timp ce singurul model pe care îl are sub ochi și încearcă să-l copieze fidel este monarhia chineză centralizată Tang și Song. (Ce extraordinară similitudine între istoria fraților dușmani Yoritomo și Yoshitsune și aceea a contemporanilor occidentali Ioan fără de Țară și Richard Inimă de Leu – frații Minamoto având în plus geniu!)

E și mai greu să înțelegem cum rituri atât de speciale, ca acela al sacrificiului sau al flagelării simbolice a regelui sau a reprezentantului unui zeu, au putut

Schiță a Babilonului din vremea lui Nabucodonosor II (605–562 î. Hr.), ilustrând două elemente vitale pentru constituirea unei cetăți în vechime: vecinătatea unei ape (în cazul de față, fluviul Eufrat) și zidurile de apărare. În interiorul zidurilor, în partea stângă, se observă zigguratul Etemenanki, închinat zeului Marduk. După tabloul Vedere asupra cetății Babilonului (1936) al lui Maurice Bardin, bazat pe desenele arhitectului și arheologului german Robert Koldewey, care a întreprins excavații în situl străvechiului oraș.

să se nască simultan în societăți atât de îndepărtate unele de altele cum sunt cele din Mexic, din vechiul Babilon sau din Africa sud-erythreană.¹⁵

La fel pentru personificările mitice ale puterilor fertilității în legătură cu care regăsim nu numai rituri foarte asemănătoare la popoare foarte îndepărtate, dar chiar și o identitate de terminologie: „Mama grâului“ sau „Mama spicului“ la popoarele germanice, „Mama recoltei“ la arabi, „Mama porumbului“ la peruvieni, „Mama orezului“ la minangkabauerii din Sumatra etc.¹⁶

Symbolismul agrar al acestor rituri și miturile de care ele se leagă (de pildă, mitul zeiței Iștar sau al zeului Tammuz) limitează în timp și spațiu nașterea unor legende asemănătoare, deoarece astăzi pare stabilit că produsele fundamentale ale agriculturii se aflau în stare sălbatică într-o arie bine delimitată a Orientului Mijlociu. Ar fi deci legitim să deducem că miturile suscitade de

CUPRINS

Prefață la ediția românească [din 1999] 7

Introducere. 9

Partea întâi

CIVILIZAȚIILE

Definiție și enumerare 17

Civilizația egipteană 40

Civilizația babiloniană 46

Civilizația cretană 64

Civilizația elenică sau greco-romană 69

Civilizația bizantină 81

Civilizația occidentală. 113

Civilizația arabă sau islamică. 166

Civilizația indiană. 190

Civilizația chineză sau extrem-orientală 211

Civilizațiile precolumbiene 229

Partea a doua

FENOMENE RECURENTE

Capitolul I 241

Dimensiunea și longevitatea civilizațiilor. Civilizațiile primei, celei de-a doua și celei de-a treia generații. Durata fiecărei faze de dezvoltare. Principalele caracteristici ale fiecărei faze în domeniul politicului, al economicului, al culturii și al religiei; „vârsta eroică“, celelalte faze. Subcivilizațiile, interioare și exterioare ariei statului unificator; deplasarea centrului de gravitație; accesivitatea unuia dintre statele periferice la hegemonie.

Capitolul 2	272
<p>Contacte între civilizații în timp și spațiu. Aculturare; rezistență și fenomene de respingere. Perioada de incubare. Câteva efecte ale aculturării (port, habitat, limbă). Rasa; în ce sens conceptul de rasă poate să fie reținut de istoric? Stabilitate și modificare a caracterelor etnice. Cazuri posibile de „hibernare“. Ce se transmite în timp? Continuitate sau noncontinuitate a civilizației?</p>	
Capitolul 3	307
<p>Despre câteva semne care însoțesc nașterea, creșterea, înflorirea și dezagregarea culturilor. Oboseala psihologică; comparație cu psihologia individuală; efectul oboselii psihologice asupra grupurilor restrânse; destinul unei familii, al unei spițe de neam; „geniul ereditar“ și limitele lui; dezechilibrele stimulante. Efectul oboselii psihologice asupra marilor ansambluri: fenomenul de retragere a „centralilor“ și de ascensiune a „perifericilor“; cazuri: Imperiul Roman, Franța, Marea Britanie, Rusia, Statele Unite. Rolul perifericilor în actuala mutație culturală a civilizației occidentale.</p>	
Concluzii	353
<p>1. Recapitularea câtorva fapte. 2. Consecințe posibile asupra metodei în sinteza istorică. 3. La ce fază se află civilizația occidentală? Încercare de diagnostic. <i>Pax Americana</i>? Ultimii concurenți în lupta pentru hegemonie. Un nou Ev Mediu sau o „perioadă intermediară“?</p>	
Note.	371
ANEXE	
Anexa I A	
Civilizațiile la interval de două mii de ani.	
Secțiune sincronică I.	420
Anexa I B	
Civilizațiile la interval de două mii de ani.	
Secțiunea sincronică II	421

Anexa II	
Premiile Nobel pentru știință	422
Anexa III	
Marile talente ale Renașterii italiene	423
Anexa III A	
Harta „geniilor“ Renașterii	426
Anexa III B	
Etruria antică	427
Anexa IV	
Lista împăraților romani	428
Anexa V A	
Lista miniștrilor francezi ai lui Ludovic XV și ai lui Ludovic XVI	431
Anexa V B	
Lista președinților Consiliului de Miniștri francezi.	437
Anexa VI	
Lista prim-miniștrilor britanici	445
Anexa VII A	
Lista prim-miniștrilor ruși.	450
Anexa VII B	
Lista miniștrilor de externe ai Rusiei	451
Anexa VII C	
Lista membrilor Biroului Politic	452
Anexa VIII	
Lista președinților Statelor Unite, a vicepreședinților, a secretarilor de stat și a președinților Curții Supreme	457
Bibliografie.	465
Indice de nume.	471